

‘MEVROUW, IS HET VOOR EEN TOETS?’ COMPETENTIEGERICHT OPLEIDEN OP HET REGIONAAL OPLEIDING CENTRUM: VAN GEHOORZAAMHEID NAAR VERANTWOORDELIJKHEID

Anne-Marie van Rooijen

Als docente en programmacoördinator Burgerschap en Communicatiemanagement wordt Anne-Marie van Rooijen vrijwel dagelijks geconfronteerd met morele dilemma's in de praktijk van het middelbare beroepsonderwijs. Het is de bedoeling dat leerlingen vanuit een intrinsieke motivatie zelf verantwoordelijkheid leren dragen voor hun leerproces. Maar dat blijkt heel lastig. In de ogen van leerlingen biedt gehoorzaamheid aan een disciplinerende instantie meer garantie voor succes. Bij het aanbieden van leerstof is een veelgestelde vraag dan ook: 'mevrouw, is het voor een toets?'

1. *Met welke morele kwesties heb jij in je werk, als docent op een mbo, veel te maken?*

Dit is een regelmatig terugkerende vraag aan mij. Die vraag is logisch aangezien ik als docent verantwoordelijk ben voor de ontwikkeling van burgerschapcompetenties bij de leerlingen. Maar dit betreft niet alleen mijn eigen vakgebied, maar is voor het hele onderwijs een moreel vraagstuk. In ieder geval levert de dagelijkse onderwijspraktijk steeds terugkerende morele dilemma's op. Ik zie in deze dilemma's twee, elkaar uitsluitende, morele waarden, namelijk gehoorzaamheid en verantwoordelijkheid. Ik zal aan de hand van een binnen onderwijskringen gevleugelde uitdrukking uitleggen op welke wijze deze waarden begrepen worden en hoe ze elkaar daarmee uitsluiten.

De leerling is zelf verantwoordelijk voor zijn of haar leerproces is een veelgehoorde uitspraak in het beroepsonderwijs. Maar betreft deze uitspraak een ideaal, in de zin van een streven of doel, of is het een uitgangspunt? Aangezien deze zin in menig beleidsplan en studiehandleiding binnen het onderwijs terugkomt durf ik te constateren dat dit een belangrijke zin betreft. Maar wat hiermee wordt bedoeld is niet eenduidig. Streven we er bijvoorbeeld naar dat leerlingen hun eigen ontwikkeling kunnen vormgeven en inrichten? Ofwel, betreft het hier een van de doelstellingen (of idealen) van het curriculum? Zo ja, dan betekent dit dat lesprogramma's op deze basis ontwikkeld moeten worden. Voor de onderwijsplanning betekent dit dat er veel oefenmogelijkheden aangeboden moeten worden om het leerproces te begeleiden. Maar wanneer deze uitspraak een bestaande situatie zou aangeven en dus een uitgangspunt verwoordt, dan hoeven we die oefening niet meer intensief in te zetten. Dan gaan we er van uit dat leerlingen of studenten hiertoe al in staat zijn. Dan behoort dit vermogen tot een instrument om de studie

waarvoor ze gekozen hebben te kunnen volgen en afronden. We kunnen dan zelfs het onderwijs zodanig inrichten dat elke vorm van controle en disciplinerende overboord gegooid kan worden en docenten alleen nog mogelijkheden tot competentieontwikkeling hoeven aan te bieden.

In het eerste geval, eigen verantwoordelijkheid als streven, is gehoorzaamheid een centrale waarde in de opleiding. In het tweede geval, de eigen verantwoordelijkheid als uitgangspunt, is verantwoordelijkheid de meest centrale waarde. Aan de hand van een aantal voorbeelden uit de dagelijkse onderwijspraktijk zal ik inzichtelijk maken hoe deze waarden op gespannen voet staan.

De opleiding waar ik aan verbonden ben, het Regionaal Opleiding Centrum (ROC) ASA Absteede, in Utrecht, is een MHBO. Dat betekent dat de middelbaar beroepsopleiding (mbo) in drie jaar plaatsvindt en vervolgens een verkorte doorstroom naar het hbo mogelijk maakt of dat de mbo-opleiding in twee jaar plaatsvindt en daarna snelle doorstroom mogelijk maakt op een aansluitende hbo-opleiding. Deze MHBO leidt op voor beroepen in de commerciële sector: accountancy, assistent marketing of assistent media en communicatiemanagement. Aangezien de opleiding vooral voor een doorstroom naar het hbo opleidt, in plaats van werk op mbo-niveau, dienen wij leerlingen op deze situatie voor te bereiden. Belangrijk daarbij is de wetenschap dat op het hbo de slogan *De student is verantwoordelijk voor het eigen leerproces*, vrijwel altijd wordt gehanteerd als uitgangspunt.

Een aantal jaar geleden is deze geest van onderwijsvernieuwing ook het mbo binnen gekomen. Het mbo zit sindsdien in een overgangsfase van klassikaal onderwijs, gericht op kwalificaties (theoretische onderdelen), naar competentie gericht onderwijs (CGO). Daarbij wordt competentie opgevat als een combinatie van beroepsvaardigheid, ervaring, kennis en attitude. Als opleiding zijn we met een grote duik deze onderwijsvernieuwing ingesprongen vanuit het idee dat we onze leerlingen daarmee beter konden voorbereiden op de werkwijze van het hbo én dat deze aanpak goed zou aansluiten bij de vragen van de werkvloer.

Maar, juist in het CGO zit het dilemma tussen verantwoordelijkheid en gehoorzaamheid diep verankerd. Hiertoe zal ik eerst kort schetsen wat CGO inhoudt aan de hand van de begrippen intrinsieke en extrinsieke motivatie.

2. CGO & onderwijsvernieuwing

Het proces van onderwijsvernieuwing is geen eenduidig proces. Er bestaat geen exemplarisch voorbeeld van onderwijsvernieuwing. Overal wordt geëxperimenteerd, soms met pilot-groepen, soms met een hele nieuwe school en soms bij de start van een nieuw jaar. In het mbo is CGO synoniem voor deze onderwijsvernieuwing geworden. De achterliggende gedachte bij CGO is dat het vergaren van kennis alleen niet voldoende is voor de ontwikkeling tot professional. Juist de wijze waarop het individu de kennis weet toe te passen, *goed handelen*, is bepalend voor de ontwikkeling tot professional. Goed handelen vereist kennis, voortkomend uit theorie én ervaring, maar ook inzicht en reflexief vermogen gecombineerd met communicatieve vaardigheden (attitude). Een constante factor in het CGO is de vooronderstelling dat theorie pas betekenis krijgt wanneer deze wordt aangeboden in betekenisvolle contexten. Een

stage is een duidelijk voorbeeld van zo’n betekenisvolle context. Een ander voorbeeld is wat wij een vakoverstijgend project noemen¹. Bij dergelijke projecten ontdekken deelnemers welke informatie noodzakelijk is en hoe ze deze informatie kunnen vinden en verwerken en wat de samenhang is tussen de verschillende vakken die ze krijgen. Zelfstandig werken in deze betekenisvolle contexten vereist een nieuwe invulling van de relatie tussen leerling en docent. Het wordt een meer horizontale relatie, gebaseerd op vrijheid, verantwoordelijkheid en vertrouwen. Je kunt iemand wel opdragen een rijtje uit zijn hoofd te leren (op school) of een stapel netjes te maken (werk). Maar wanneer het erop aan komt om iemand zijn creativiteit te laten gebruiken of zijn zelfredzaamheid te ontwikkelen dan redden docenten het niet met opdrachten die slechts om gehoorzaamheid vragen. Dan komt het hebben van vertrouwen in iemands mogelijkheden en het geven van de vrijheid om dit naar eigen inzicht te ontwikkelen en in te zetten centraal te staan. En in die nieuwe insteek wringt een groot probleem, een echt dilemma eigenlijk.

Een voorbeeld van dit dilemma uit de dagelijkse praktijk: Een leerling vraagt me tijdens de les, waarin ik het verschil tussen waarden en normen behandel: ... *mevrouw, is het voor een toets?* Ik zucht en overweeg twee mogelijke antwoorden: *ja, dit is voor een toets dus maak aantekeningen en let goed op*, of: *hoezo, vind je het niet interessant of relevant? Je moet dit alleen leren wanneer je het wil weten*.

Dit voorval betreft een vrijwel dagelijks terugkerende situatie. Ik streef ernaar de nieuwsgierigheid van de leerling aan te wakkeren, dat ze aanwezig zijn en hun best doen omdat ze iets willen leren, zichzelf willen ontwikkelen. Men zou kunnen zeggen dat ik streef naar het ideaal van intrinsieke motivatie. De vraag van de leerling, ... *is ‘t voor een toets?* impliceert dat de persoon in kwestie niet door nieuwsgierigheid gemotiveerd wordt. Wat deze persoon motiveert is het eindstation: een diploma. Om dat diploma te krijgen moet hij of zij eerst een aantal zaken afronden: toetsen en verslagen. Om die toetsen te kunnen maken moet hij of zij die dingen onthouden waarvan de docent zegt dat ze onthouden moeten worden, in ieder geval voor de duur van de toets. De basishouding van deze deelnemer is gehoorzaamheid en als docent sta ik voor de extrinsieke motivatie. Met regelmaat verzekeren diverse leerlingen mij dan ook: *voor U heb ik goed geleerd*.

3. Dilemma of paradox?

Toen het ROC drie jaar geleden de overstap maakte naar CGO hebben we de fout gemaakt om de eigen verantwoordelijkheid voor het leerproces als een gegeven, een startpunt te hanteren. We gingen er van uit dat met de gekozen methode de intrinsieke motivatie van de leerling vanzelf geactiveerd zou worden. We organiseerden betekenisvolle contexten, zoals stages en praktijksimulaties of vakoverstijgende projecten. De leerling werd voor de start geplaatst en de opleiding wenste haar of hem veel succes. Als docent behoort je in deze situatie met de handen op de rug toe te kijken en je te beperken tot het stellen van vragen die leerlingen naar mogelijke antwoorden en oplossingen leiden. Het is aan de leerling zelf om hun eigen methoden en werkwijzen te ontwikkelen.

¹ Vergelijkbaar met vraag-gestuurd of project-gestuurd onderwijs.

Deze onderwijsmethode creëerde een nieuwe en ongeken­de vrijheid voor de leerling. Gaat de leerling, gemotiveerd door de opdracht en de veronderstelde verantwoordelijkheid, zelfstandig aan het werk of wordt die vrijheid anders ingevuld? Bijvoorbeeld door uitgebreid in de kantine te vertoeven en de laatste sociale ontwikkelingen in elkaars privé-wereld of de glamourwereld door te nemen. Zoals U misschien al vermoedt: menig leerling kon de verleiding niet weerstaan en koos voor activiteiten die het best samengevat kunnen worden door het begrip ‘chillen’. De ROC leerlingen zijn afkomstig van het vmbo. Daar waren zij gewend om aangestuurd te worden door strakke programma’s, disciplinerende methodes en corrigerende docenten. Verantwoordelijkheid was nogal eens een moraliserend begrip waarmee geschermd werd wanneer regels overtreden werden en gehoorzaamheid kennelijk niet meer toereikend was². Het was gehoorzaamheid wat leerlingen dreef.

Maar, in de overstap naar de werkvloer of naar het hbo zullen ze moeten leren functioneren vanuit eigen verantwoordelijkheid.

Het geschetste dilemma zou ik willen typeren als een paradox. De paradox van het CGO luidt *je moet het zelf willen*. Het antwoord van de leerling kan verschillen: OK, zegt de gehoorzame leerling, *als u het zegt dan wil ik het zelf!*? Of: OK, zegt de eigenzinnige of dwarse leerling, *maar ik doe het later of elders wel*, om na verloop van tijd tegen onmogelijke leerachterstanden aan te lopen of door iemand anders’ werk te kopiëren waar­door je als docent opvallend veel hetzelfde werk moet beoordelen³. In hun socialisatie­proces hebben veel leerlingen vooral gehoorzaamheid geleerd. Die gehoorzaamheid is daarmee de ruggengraat van het onderwijssysteem. Echter wat een leerling vervolgens moet leren is om verantwoordelijkheid te dragen. En die verantwoordelijkheid is door docenten niet af te dwingen door gehoorzaamheid te eisen.

Van gehoorzaamheid naar verantwoordelijkheid

De hier geschetste paradox betreft een spanningsveld waar docenten niet omheen kunnen. Bij de omslag naar het CGO gaven wij leerlingen teveel ruimte en vrijheid die zelden verstandig werd ingevuld.

Door ervaring wijzer geworden is ons onderwijsprogramma inmiddels wat meer gestructureerd en leren leerlingen te oefenen met vrijheid en zelfstandigheid. Ze krijgen opdrachten die een langere termijn beslaan en waarbij ze zelfstandig op zoek moeten gaan naar informatie. Menig leerling raakt daardoor gefrustreerd: *‘zeg nu maar wat we moeten weten en kunnen, en dan gaan we dat gewoon leren’* is een veelgehoorde wan­hoopskreet. Andere bronnen van deze wanhoop betreffen de samenwerkingsperikelen. Want wat doe je als iemand uit je samenwerkingsgroepje zich niet aan de afspraken houdt? Hoe lang blijf je solidair en loyaal aan vrienden en klasgenoten en wanneer wordt de grens bereikt en beslist de leerling dat het product belangrijker is dan het sociale element in de samenwerking?

Dit zijn zo een paar voorbeelden waar leerlingen tegenaan lopen en in begeleid moeten worden om zodoende te kunnen oefenen in het hanteren van eigen verantwoordelijkheid.

² De strekking is vaak als volgt: Het is jouw eigen verantwoordelijkheid om je naar de regels van de school te gedragen, c.q. het is jouw verantwoordelijkheid om gehoorzaam te zijn.

³ Sommige leerlingen vergaten zelfs hun eigen naam in te vullen bij een geduplicateerde sollicitatiebrief van een medeleerling.

4. Burgerschapcompetenties

Een plek waar deze omslag geoefend kan worden is het vak burgerschapcompetenties. Dit vak is een combinatie van maatschappijleer, levensbeschouwelijke ontwikkeling en communicatieve vaardigheden. Behalve dat leerlingen zicht krijgen op de vormgeving van de samenleving waar zij deel vanuit maken, worden ze zich ook bewust van hun eigen wijze van participeren en hun keuzemogelijkheden om te participeren in deze samenleving. In het eerste jaar bestaan deze lessen uit veel verschillende trainingen en oefeningen. Vanaf het tweede jaar staat het begrip Maatschappelijk Verantwoord Ondernemen centraal. De constante uitdaging is om de lessen aan te laten sluiten bij de actualiteit die leerlingen aanspreekt en van daaruit de verbinding te maken naar thema's als keuzevrijheid en eigen verantwoordelijkheid. Zo heb ik met de meeste klassen de film *Fitna* van Geert Wilders gekeken. Hieraan gekoppeld zat een discussie over vrijheid van meningsuiting met informatie over de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens. Menig leerling vond in eerste instantie dat de film *Fitna* verboden moest worden. Op moeilijke momenten in de discussie grijpen leerlingen nogal eens terug op hun plicht tot gehoorzaamheid (*‘dat moet van mijn geloof’*). Door in het gesprek te blijven doorvragen naar hun argumenten verschuift de argumentatie dikwijls van gehoorzaamheid naar bijvoorbeeld kwetsing als grens aan de vrijheid van meningsuiting. Op deze manier kwam er een gesprek op gang waarin leerlingen aan elkaar vertelden wat zij als kwetsend ervaren en dit leverde verrassende inzichten op voor de betrokkenen.

Tijdens de gesprekken in de les stuur ik aan op (zelf)inzicht bij leerlingen met betrekking tot hun eigen omgang met gehoorzaamheid. In eerste instantie roepen velen zelf het hardst dat zij toch gehoorzaam moeten zijn. Een voorbeeld van een casus waaruit voor leerlingen blijkt dat ze naar eigen willekeur met deze plicht tot gehoorzaamheid omgaan is de volgende: wanneer jouw vriend of vriendin de wet heeft overgetreden, wanneer zou jij hem of haar dan aangeven? Deze casus levert een zoektocht naar de grenzen van loyaliteit op. Gehoorzaamheid is dan niet meer de centrale waarde maar wel waarden zoals loyaliteit, vriendschap, zorg en veiligheid. Tijdens een dergelijke zoektocht neemt een leerling verantwoordelijkheid voor de te maken keuzes en beseft dan zelf ook dat gehoorzaamheid uiteindelijk niet de centrale waarde is.

Maar verantwoordelijkheid gaat ook over meer alledaagse vragen zoals de noodzaak om de zogenaamde ‘te-laat-kaart’ te hanteren. Leerlingen vinden deze maatregel kinderachtig. Op verzoek van de klassenvertegenwoordigers hebben we de kaart afgeschaft. Vervolgens kwamen steeds meer leerlingen te laat naar de les. Docenten worstelen doorlopend met de afweging om met disciplinerende maatregelen, gebaseerd op gehoorzaamheid, leerlingen in het gareel te houden. Of ze zoeken naar organisatorische oplossingen die leerlingen de vrijheid geven om vanuit eigen verantwoordelijkheid keuzes te maken. Bijvoorbeeld de voorwaarde dat je niet meer dan twintig procent van de lessen gemist mag hebben om deel te mogen nemen aan het eerste toetsmoment. Leerlingen blijken dan toch overmoedig te zijn en maken onvoldoende gebruik van lessen theoriebehandeling met veelvuldig verzuim en een eindeloze hoeveelheid herkansingen tot gevolg. Op dit niveau lijkt dan toch het ouderwetse conditioneringsprincipe van straffen en belonen het meest effectieve middel te zijn om leerlingen in het gareel te krijgen. Doe je het goed, dan is de beloning een goed cijfer (c.q. mooi rapport, waardering van de ouders, uitzicht op een diploma). Doe je het niet goed dan is de straf een

slecht cijfer (c.q. kans op blijven zitten, nogmaals leren voor een toets, conflict met de ouders, uitstel of afstel van diploma). Gehoorzaamheid aan de disciplinerende instantie (docent-school) wordt daarmee garantie voor succes en dus een beloning. Vandaar de logische vraag: *is 't voor een toets?*

In de onderwijspraktijk van het ROC blijkt dat verantwoordelijkheid en gehoorzaamheid twee belangrijke waarden zijn die op gespannen voet staan en een paradox opleveren. Gehoorzaamheid blijkt nodig om verantwoordelijkheid te leren oefenen maar uiteindelijk zit de waardering die gehoorzaamheid oplevert de mogelijkheid tot werkelijk leren omgaan met eigen verantwoordelijkheid in de weg. De opleiding wordt uitgedaagd om leerlingen te helpen bij het maken van een omslag. Van extrinsieke naar intrinsieke motivatie, van gehoorzaamheid naar eigen verantwoordelijkheid. Het onderwijsprogramma moet leerlingen ruimschoots en expliciet de mogelijkheid bieden om deze overgang te kunnen oefenen.

Drs. Anne Marie van Rooijen, afgestudeerd aan de Universiteit voor Humanistiek, is programma coördinator Burgerschap en Communicatiemanagement en eerstejaar zorg-verantwoordelijke op het Regionaal Opleiding Centrum (ROC) ASA Abstede in Utrecht.